

HAL
open science

Ανάμεσα στη μικρή και τη μεγάλη ιστορία
Angelos Dalachanis

► **To cite this version:**

Angelos Dalachanis. Ανάμεσα στη μικρή και τη μεγάλη ιστορία. Τιμητικός τόμος για τον Χρήστο Χατζηιωσήφ, In press. <hal-03904971>

HAL Id: hal-03904971

<https://hal.science/hal-03904971v1>

Submitted on 12 Dec 2024

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire HAL, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

Copyright

Ανάμεσα στη μικρή και τη μεγάλη ιστορία:
Έλληνες εργαζόμενοι στην Compagnie universelle
du canal maritime de Suez στα μέσα του 20ού αιώνα

Στις 14 Σεπτεμβρίου 1956, επτά εβδομάδες μετά την εθνικοποίηση της Compagnie universelle du canal maritime de Suez (Εταιρεία της διώρυγας του Σουέζ – ΕΔΣ) από τον Γκαμάλ Αμπντέλ Νάσερ, η τέως διοίκηση της εταιρείας, σε συνεννόηση με τις κυβερνήσεις της Γαλλίας και της Βρετανίας, κάλεσε το ξένο προσωπικό που είχε παραμείνει στην Αίγυπτο να εγκαταλείψει τη χώρα. Στόχος των δύο αποικιακών ακόμα τότε δυνάμεων ήταν να δυσχεράνουν τον διάπλου του καναλιού και να δικαιολογήσουν έτσι μια επέμβασή τους. Οι ξένοι εργαζόμενοι στην πλειονότητά τους αποδέχτηκαν την πρόταση της ΕΔΣ και εγκατέλειψαν τη θέση τους. Οι περισσότεροι Έλληνες ωστόσο παρέμειναν προκειμένου να εργαστούν για την αιγυπτιακή κρατική πια εταιρεία. Ειδικότερα οι πιλότοι που έμειναν κατάφεραν μαζί με τους Αιγυπτίους και άλλους συναδέλφους τους, που κατέφθασαν εσπευσμένως από τη Σοβιετική Ένωση και τη Γιουγκοσλαβία, να κρατήσουν τη διώρυγα ανοιχτή συμβάλλοντας καθοριστικά στη διπλωματική νίκη του Νάσερ σε αυτό που έμεινε γνωστό ως «κρίση του Σουέζ». Στην αιγυπτιώτικη μνήμη το περιστατικό των Ελλήνων της ΕΔΣ κατέχει ξεχωριστή θέση. Η απόφαση των Ελλήνων

Το κείμενο παρουσιάστηκε ~~πρώτη φορά~~ στο σεμινάριο της Ελληνικής Εταιρείας Οικονομικής Ιστορίας που πραγματοποιήθηκε στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών στις 9 Οκτωβρίου 2017. Την παρουσίαση σχολίασαν η Σοφία Αυγερινού-Κολώνια (~~Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο~~) και η Λήδα Παπαστεφανάκη (~~Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων~~), τις οποίες ευχαριστώ θερμά για ~~την προσεχτική ανάγνωση και~~ τις εύστοχες παρατηρήσεις.

και ιδίως των πιλότων να μην εγκαταλείψουν τη θέση τους θεωρήθηκε απόδειξη της στήριξης στον Νάσερ και της θέλησης του συνόλου της παροικίας να παραμείνει στην Αίγυπτο. Πιο πρόσφατες έρευνες προσφέρουν μια συνθετότερη ερμηνεία αυτής της απόφασης, δίνοντας έμφαση στην πολιτική της κυβέρνησης Καραμανλή και στην πίεση που άσκησε ώστε να παραμείνουν οι Έλληνες στη θέση τους.¹ Ανάμεσα σε όσους έμειναν στην Αίγυπτο τον Σεπτέμβριο του 1956 και συνέχισαν να εργάζονται για τη διάδοχη αιγυπτιακή εταιρεία ήταν και ο Θεόδωρος Αυγερινός, υπομηχανικός της ΕΔΣ από το 1940. Όσο για την ΕΔΣ, μετά τη λήξη της κρίσης και έπειτα από μακρές διαπραγματεύσεις αποζημιώθηκε πλήρως από το αιγυπτιακό κράτος για την εθνικοποίησή της και μετεξελίχθηκε το 1958 στη γαλλική επενδυτική εταιρεία Compagnie financière de Suez.

Στις 10 Σεπτεμβρίου 1974, δεκαοχτώ χρόνια μετά την κρίση του Σουέζ, ο υποδιευθυντής προσωπικού της Compagnie financière de Suez βρήκε στο γραφείο του στη rue d'Assolant στο Παρίσι μια επιστολή.² Αποστολέας ήταν ο Θεόδωρος Αυγερινός, που εγκατέλειψε τελικά την Αίγυπτο το 1961 και κατοικούσε έκτοτε με τη σύζυγό του και τις δυο κόρες τους στην οδό Θήρας, στην Κυψέλη. Το 1974 ο Αυγερινός ήταν 58 ετών και με την επιστολή του ζητούσε να προσληφθεί στις εργασίες για την υποθαλάσσια σήραγγα που είχε αρχίσει να κατασκευάζεται στη Μάγχη και στην οποία συμμετείχε με κεφάλαια η επενδυτική εταιρεία. Ο Αυγερινός επιθυμούσε να εργαστεί εκεί ώστε να μπορέσει να μεταναστεύσει με την οικογένειά του στη Γαλλία. Εξηγούσε δε αυτή του την επιθυμία ως εξής:

¹ Άγγελος Νταλαχάνης, *Ακυβέρνητη παροικία. Οι Έλληνες στην Αίγυπτο από την κατάργηση των προνομίων στην έξοδο, 1937-1962*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015, σ. 89-103.

² Αρχείο της Εταιρείας της διώρυγας του Σουέζ (ΑΕΔΣ)/2000-038-0164, Dossiers des agents restés au service de l'Égypte après 1956, Théodore Avierinos, Αθήνα, Σεπτέμβριος 1974, Αυγερινός προς διεύθυνση προσωπικού της Compagnie financière de Suez.

Η γυναίκα μου και οι κόρες μου θα ήθελαν να ζήσουν στη χώρα σας εξαιτίας της μακράς παραμονής μας στο κανάλι του Σουέζ την εποχή που διοικούσαν την ΕΔΣ οι Γάλλοι, για την οποία διατηρούμε την καλύτερη ανάμνηση.³

Τη στιγμή που ο Αυγερινός έγραφε την επιστολή δεν ήταν άνεργος. Εργαζόταν σε μια «σημαντική», όπως την αξιολογούσε, ελληνική εταιρεία παραγωγής τσιμέντου ενώ από τότε που είχε εγκαταλείψει οριστικά την Αίγυπτο είχε εργαστεί σε τεχνικά έργα και μελέτες στην Ελλάδα και στη Σαουδική Αραβία. Τι όμως τον ώθησε να απευθυνθεί σε μια εταιρεία στην οποία είχε σταματήσει να εργάζεται τόσα χρόνια νωρίτερα, και μάλιστα με τον τρόπο που αυτό είχε συμβεί; Πώς εξηγείται το γεγονός ότι επιθυμούσε να μεταναστεύσει με την οικογένειά του σε μια χώρα όπου δεν είχε ζήσει έως τότε και μάλιστα σε σχετικά προχωρημένη ηλικία; Γιατί εντέλει μας ενδιαφέρει η περίπτωση του Αυγερινού;

Όταν ως ιστορικοί μελετάμε εταιρείες του μεγέθους της ΕΔΣ, ενδιαφερόμαστε συχνά για τα τεχνικά επιτεύγματα, τις σημαντικές μεταβολές σε όλα τα επίπεδα και την επίδραση μιας εταιρείας στο φυσικό και στο αστικό περιβάλλον. Δίνουμε επίσης ιδιαίτερη σημασία στην οικονομική κατάσταση μιας εταιρείας, στις ελίτ που τις διοικούν και στα γεωπολιτικά διακυβεύματα. Έτσι, όμως, παραμελούμε την κοινωνική διάσταση μιας επιχείρησης, που είναι θεμελιώδης για τη βαθύτερη κατανόησή της. Η μελέτη της κοινωνικής διάστασης είναι εφικτή μέσα από την εξέταση του προσωπικού (~~τα~~ στελέχη, ~~τους~~ υπαλλήλους και ~~τους~~ εργαζόμενους) καθώς και των σχέσεων ατόμων και εργασιακών ομάδων μιας επιχείρησης τόσο ανάμεσά τους όσο και με το εξωτερικό περιβάλλον.⁴ Για την περίπτωση του Αυγερινού, βασίστηκα σε αρχειακό υλικό τόσο της ΕΔΣ όσο και της Ελληνικής Κοινότητας του Σουέζ.⁵ Το ιδιαίτερο ενδια-

³ Ό.π. Το σύνολο των επιστολών που χρησιμοποιούνται στο άρθρο είναι γραμμένες στα γαλλικά. Η μετάφραση των παραθεμάτων είναι του συγγραφέα.

⁴ Για το ζήτημα της κοινωνικής ιστορίας των επιχειρήσεων, βλ. Gérard Vindt, «Faire l'histoire sociale d'une entreprise: Pechiney (1921-1973)», *Vingtième siècle*, τ. 70, τχ. 2, 2001, σ. 89-97.

⁵ Το αρχειακό υλικό που προέρχεται από την πόλη του Σουέζ και την Ελληνική Κοινότητα εντοπίστηκε το 2008 από τον συγγραφέα και φυλάσσεται σήμερα στο ιστορικό

φέρον εξάλλου για αυτόν προκύπτει και από το γεγονός ότι είναι από τις ελάχιστες περιπτώσεις εργαζομένου της ΕΔΣ για τον οποίον βρέθηκαν στοιχεία και στα δύο παραπάνω αρχεία. Επίσης, αποτελεί μοναδική ίσως περίπτωση εργαζομένου που διατηρεί επικοινωνία με το διάδοχο σχήμα της εταιρείας έως τις αρχές της δεκαετίας του 1980. Τα στοιχεία από τα δύο αρχεία σε συνδυασμό με άλλους φακέλους εργαζομένων μάς επιτρέπουν να φωτίσουμε την προσωπική και επαγγελματική διαδρομή του Αυγερινού και να δούμε πώς αυτή συνδέθηκε με έντονες πολιτικές και γεωπολιτικές ανακατατάξεις με επίκεντρο την Αίγυπτο όπως ήταν η κρίση του Σουέζ. Η εν λόγω κρίση χρησιμεύει ως μεγεθυντικός φακός για την παρατήρηση συμπεριφορών σε όλα τα επίπεδα. Ενώ λοιπόν σε προηγούμενες μελέτες το θέμα των εργαζομένων της ΕΔΣ προσεγγίστηκε μέσα από το πλαίσιο που καθόρισαν οι αποικιακές, εθνικές ή παροικιακές στρατηγικές, το νέο υλικό μάς επιτρέπει να εισέλθουμε στο ατομικό, οικογενειακό και επαγγελματικό επίπεδο και να διαπιστώσουμε ότι η πραγματική εικόνα είναι πιο περίπλοκη από αυτή που μας προσφέρουν συχνά τα διπλωματικά αρχεία, όπου οι όποιες επιλογές μοιάζουν να επιβάλλονται συχνά από τα πάνω προς τα κάτω. Μετά από μια σύντομη παρουσίαση της ΕΔΣ και της ελληνικής παρουσίας στις πόλεις κατά μήκος της διώρυγας του Σουέζ, θα δείξω με ποιους τρόπους αυτές οι δύο συνarθρώνονται με το ατομικό και το οικογενειακό επίπεδο, με άλλα λόγια θα αναδείξω τα νήματα που συνδέουν τη μικρή με τη μεγάλη ιστορία.

Ένα διεθνές προσωπικό για μια «οικουμενική» εταιρεία

Η Compagnie universelle du canal maritime de Suez, που ενσάρκωνε τα σαινισιμονικά ιδεώδη του εμπνευστή της διάνοιξης της διώρυγας και δημιουργού της Φερδινάνδου ντε Λεσσέψ, ανέλαβε αρχικά το έργο της διάνοιξης της θαλάσσιας οδού ανάμεσα στη Μεσόγειο και την Ερυθρά θά-

αρχείο της Ελληνικής Κοινότητας Καΐρου· βλ. Angelos Ntalachanis, «Les archives grecques de Suez: un fonds inédit», *Annales islamologiques*, τ. 45, 2011, σ. 307-320.

λασσα που κράτησε δέκα χρόνια (1859-1869).⁶ Η διώρυγα άλλαξε ριζικά τον τρόπο που διεξαγόταν έως τότε το εμπόριο και τα ταξίδια, προσφέροντας στην Αίγυπτο έναν πρωταγωνιστικό γεωπολιτικό ρόλο σε παγκόσμιο επίπεδο.⁷ Οι αλλαγές που η ΕΔΣ επέφερε ήταν εξίσου ριζικές και σε τοπικό επίπεδο, καθώς δημιούργησε ex nihilo δύο πόλεις: το Πορτ Σάιντ στη μεσογειακή ακτή και την Ισμαηλία στη μέση της διαδρομής από τη Μεσόγειο στην Ερυθρά θάλασσα, ενώ συνέβαλε στην ανάπτυξη του λιμανιού του Σουέζ, που βρίσκεται στην είσοδο του καναλιού στην Ερυθρά θάλασσα. Εγκαταστημένη σε μια έκταση 200 τ.χλμ. που παραχωρήθηκε από τον Σαΐντ πασά, γιο του μεταρρυθμιστή ηγέτη της Αιγύπτου Μεχμέτ Αλί και προσωπικό φίλο του ντε Λεσσέψ, η ΕΔΣ λειτούργησε για περίπου έναν αιώνα ως «κράτος εν κράτει»⁸ στην Αίγυπτο. Εκτός από τη διάνοιξη του καναλιού, είχε την ευθύνη του συνολικού σχεδιασμού μεγάλου μέρους του αστικού χώρου καθώς και τη διαχείριση της ναυσιπλοΐας από το 1869 έως την εθνικοποίησή της το 1956. Σε νομικό επίπεδο υπήρξε μια αιγυπτιακή ανώνυμη εταιρεία, που ακολουθούσε ωστόσο το γαλλικό μοντέλο διοίκησης και οργάνωσης. Η μετοχική της σύνθεση ήταν διεθνής — κυρίως βρετανική και γαλλική— ενώ ακόμα πιο διεθνής ήταν ο χαρακτήρας του προσωπικού της.

Αν και η ΕΔΣ δεν θα πρέπει να ταυτίζεται με την αποικιακή δράση των γαλλικών και βρετανικών κυβερνήσεων, είναι αναμφισβήτητο ότι μεταξύ των διευθυντικών στελεχών της, οι οποίοι ήταν κατά πλειοψηφία

⁶ Για μια ιστορία των τεχνικών διάνοιξης της διώρυγας του Σουέζ, βλ. Nathalie Montel, *Le Chantier du canal de Suez (1859-1869). Une histoire des pratiques techniques*, Éditions In Forma – Presses des Ponts et Chaussées, Παρίσι 1998.

⁷ Για την ιστορία της ΕΔΣ, βλ. Caroline Piquet, *La Compagnie du canal de Suez. Une concession française en Égypte, 1888-1956*, Presses universitaires de Paris-Sorbonne, Παρίσι 2008· Hubert Bonin, *History of the Suez Canal Company, 1858-2008*, Librairie Droz, Γενεύη 2010. Για μια ευρύτερη προσέγγιση της περιοχής του καναλιού του Σουέζ και της ΕΔΣ, βλ. Claudine Piaton (επιμ.), *L'Isthme et l'Égypte au temps de la Compagnie universelle du canal maritime de Suez (1858-1956)*, IFAO, Κάιρο 2016· Valeska Huber, *Channelling Mobilities. Migration and globalisation in the Suez Canal region and beyond, 1869-1914*, Cambridge University Press, Κάιμπριτζ 2015.

⁸ C. Piquet, *La Compagnie du canal de Suez*, ό.π., σ. 19.

Γάλλοι, κυριαρχούσε η αποικιακή ~~ιδεολογία~~. Η αποικιακή διάσταση της επιχείρησης ενισχυόταν από την κεφαλαιώδη σημασία που είχε η Αίγυπτος στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού για το βρετανικό αποικιακό σύστημα. Αν και η Αίγυπτος δεν υπήρξε ποτέ αποικία *stricto sensu*, βρέθηκε υπό βρετανική κατοχή από το 1882 —παραμένοντας αυτόνομη επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας—, πριν γίνει επίσημα βρετανικό προτεκτοράτο από το 1914 έως το 1922. Το 1922 της αναγνωρίστηκε τυπική, κατ' όνομα ανεξαρτησία καθώς παρέμεινε έως τις αρχές της δεκαετίας του 1950 στην τροχιά αυτού που ο John Holland Rose αποκάλεσε «ανεπίσημη αυτοκρατορία» της Βρετανίας.⁹ Η προστασία της ΕΔΣ ήταν ευθύνη του βρετανικού στρατού, που στάθμευε σε στρατιωτική βάση που δημιουργήθηκε κατά μήκος της διώρυγας μετά το 1936. Η διοίκησή της ήταν έργο κυρίως των Γάλλων που τη διεύθυναν από την έδρα στη rue d' Astorg στο Παρίσι και από τα κεντρικά γραφεία της εταιρείας για την Αίγυπτο στην Ισμαηλία, ενώ η καθημερινή της λειτουργία της εξασφαλιζόταν από τις υπηρεσίες της στο Πορτ Σάιντ, στην Ισμαηλία και στο Σουέζ.

Στις τρεις αυτές πόλεις κατοικούσε το προσωπικό της που ήταν κατανεμημένο ως προς την ειδικότητα σε τρία τμήματα: διοίκησης (*administration*), έργων (*travaux*) και διέλευσης (*transit*). Στοιχεία αποικιακής λογικής και εθνικής μεροληψίας συναντάμε τόσο στην εσωτερική οργάνωση της εργασίας και στη δομή της ιεραρχίας όσο και στους μισθούς. Οι Ευρωπαίοι αμείβονταν κατά κανόνα καλύτερα από τους Αιγυπτίους. Στην ιεραρχία των τμημάτων, οι Γάλλοι καταλάμβαναν τις βασικές θέσεις ευθύνης: ανώτερα διοικητικά στελέχη, πιλότοι ναυσιπλοΐας και ανώτεροι μηχανικοί εργάζονταν με την πεποίθηση ότι «τιμούν» τη χώρα τους.¹⁰

⁹ Με τη φράση «*informal empire*» ο συγγραφέας ~~περιγράφει τις~~ περιοχές που δεν είναι μεν αποικίες ή προτεκτοράτα αλλά βρίσκονται υπό τη σφαίρα επιρροής αποικιακών δυνάμεων που τις ελέγχουν μέσω των διπλωματικών τους αποστολών και των ιδιωτών επενδυτών· βλ. John Holland Rose, *The Cambridge History of the British Empire*, τ. 2, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1940, σ. 399.

¹⁰ H. Chateauminis, *Souvenirs, 1910-1927*, ιδιωτική συλλογή, σ. 11 (αναφέρεται στο C. Piquet, *La Compagnie du canal de Suez*, ό.π., σ. 470).

Θέσεις με καλό μισθό και κύρος, όπως των πιλότων, καταλαμβάνονταν τις πρώτες δεκαετίες λειτουργίας της ΕΔΣ κυρίως από Βρετανούς, Ολλανδούς και άλλους δυτικοευρωπαίους ενώ για τις θέσεις που απαιτούσαν λιγότερες δεξιότητες προορίζονταν συνήθως Αιγύπτιοι και οικονομικοί μετανάστες προερχόμενοι από τη νότια Ευρώπη, τα μεσογειακά παράλια και τις γαλλικές ή βρετανικές αποικίες. Ανάμεσα σε αυτούς τους μετανάστες, οι Έλληνες αποτελούσαν την πολυπληθέστερη ομάδα ήδη από την εποχή των εργασιών της διάνοιξης, και ακολουθούσαν οι Ιταλοί έως την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, οπότε απολύθηκαν μαζικά από την ΕΔΣ, που ήταν υπό συμμαχικό έλεγχο. Μετά τον πόλεμο, η σύσταση του προσωπικού της εταιρείας είχε πια σημαντικά διαφοροποιηθεί σε σχέση με τις πρώτες δεκαετίες λειτουργίας της, είτε λόγω νομοθετικών ρυθμίσεων υπέρ των Αιγυπτίων ήδη από τον μεσοπόλεμο¹¹ είτε λόγω κοινωνικής κινητικότητας των μεταναστών από τη μια γενιά στην επόμενη. Απόρροια αυτών των παράλληλων εξελίξεων ήταν να αλλάξει μεν ο καταμερισμός της εργασίας ανάλογα με την εθνικότητα, αλλά να διατηρηθεί το προσωπικό τον διεθνή του χαρακτήρα (βλ. *Πίνακα 1*), ένα στοιχείο που ήλθε δυναμικά στο προσκήνιο το 1956.

Τις εβδομάδες του Αυγούστου που ακολούθησαν μετά την εθνικοποίηση της ΕΔΣ της 26ης Ιουλίου, η Γαλλία και η Βρετανία επεδίωξαν να

¹¹ Η δημογραφική έκρηξη του αιγυπτιακού πληθυσμού τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα οδήγησε στη διαδικασία αιγυπτιοποίησης της αγοράς εργασίας, που ενθαρρύνθηκε από τις αιγυπτιακές κυβερνήσεις μετά το 1922, και οι Αιγύπτιοι απέσπασαν τα πρωτεία των ξένων Ευρωπαίων στα ελεύθερα επαγγέλματα, ως στελεχειακό δυναμικό των επιχειρήσεων ~~αλλά και στον εργατικό χώρο~~. Η υποχώρηση του αριθμού των ξένων εργαζομένων είναι επίσης εμφανής στην ΕΔΣ, που υποχρεώθηκε να αυξήσει το αιγυπτιακό δυναμικό από 33% το 1932 σε 75% το 1955. Για το θέμα της αιγυπτιοποίησης όπως αυτό εκφράστηκε σε νόμους του 1947, όπου υπάρχει και η απαραίτητη ιστορική αναδρομή, βλ. Floresca Karanasou, «Egyptianisation: The 1947 company law and the foreign communities in Egypt», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, 1992. Για το θέμα της εθνικοποίησης της αγοράς εργασίας στην Αίγυπτο στη διάρκεια ενός περίπου αιώνα, βλ. Ghislaine Alleaume, «La production d'une économie "nationale": remarques sur l'histoire des sociétés anonymes par actions en Égypte de 1856 à 1956», *Annales islamologiques*, τ. 31, 1997, σ. 1-16.

επανακτήσουν τον έλεγχο της διώρυγας με διπλωματικά μέσα, φέρνοντας στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων σχέδια διεθνοποίησης της ζώνης του καναλιού. Κεντρικός ήταν σε αυτά ο ρόλος που θα είχε το προσωπικό της ΕΔΣ λόγω του διεθνούς του χαρακτήρα. Σύμφωνα με υπολογισμούς της εταιρείας που βασίζονταν στην αιγυπτιακή απογραφή του 1947 και σε στοιχεία της ίδιας, ενώ η αναλογία των ξένων κατοίκων προς τους Αιγυπτίους ήταν 7 προς 1.000 συνολικά στην Αίγυπτο, στις πόλεις της διώρυγας ήταν 56 προς 1.000 και εντός της εταιρείας 215 προς 1.000.¹² Αυτή η διεθνής σύνθεση του προσωπικού νομιμοποιούσε την εγκαθίδρυση διεθνούς ελέγχου στη ζώνη του καναλιού, σύμφωνα με την ΕΔΣ. Ο συντάκτης της σχετικής έκθεσης μάλιστα επεσήμανε ότι ο ξένος πληθυσμός ζούσε στην περιοχή ήδη περίπου έναν αιώνα και κατά κάποιον τρόπο θεωρούσε την ίδια την εταιρεία «πατρίδα του» ενώ δεν θα είχε πού να πάει σε περίπτωση που θα έπρεπε να φύγει από τις πόλεις του καναλιού. Τη στιγμή της εθνικοποίησης το ανθρώπινο δυναμικό της ΕΔΣ στην Αίγυπτο με βάση την εθνικότητα και τον τομέα εργασίας αποτυπώνεται στον Πίνακα 1.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα, οι Αιγύπτιοι αποτελούσαν την πλειονότητα του προσωπικού τόσο στα στελέχη, τους πιλότους και τους ανώτερους μηχανικούς (391) όσο και στους εργάτες (3.267), κάτι που δεν συνέβαινε στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα. Οι αριθμοί του 1956 αποτυπώνουν την εξέλιξη στη σύνθεση του προσωπικού της ΕΔΣ μετά τη σταδιακή αιγυπτιοποίησή του τις δεκαετίες που είχαν προηγηθεί. Οι Γάλλοι της μητρόπολης είναι παρόντες στο ανώτερο στελεχιακό δυναμικό (313) ενώ οι εργάτες γαλλικής υπηκοότητας (30) προέρχονταν κυρίως από γαλλικές αποικίες. Το ίδιο συμβαίνει και με τους Βρετανούς, με την πλειονότητα των εργατών να είναι Μαλτέζοι ή Κύπριοι βρετανικής υπηκοότητας. Ο πίνακας είναι αντιπροσωπευτικός και της δημογραφικής δύναμης του ξένου πληθυσμού της Αιγύπτου. Έτσι, βλέπουμε ότι πληθυσμιακές ομάδες όπως οι Ιταλοί, οι οποίοι πριν τον Β΄

¹² ΑΕΔΣ/1995-060-1312, 8/Β/14, Personnel effectifs, Σημείωμα, Caractère international de la population de la zone du canal, (χ.τ.) 14.8.1956.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1 Προσωπικό της ΕΔΣ ανάλογα με τη θέση και την εθνικότητα στις 26.7.1956

	Διοικητικά στελέχη	Πιλότοι και ναυτικοί	Μηχανικοί και επιτηρητές	Μερικό σύνολο	Εργάτες	Σύνολο
Γάλλοι	205	74	34	313	30	343
Βρετανοί	12	61	3	76	77	153
Έλληνες	26	21	24	71	750	821
Σκανδιναβοί	1	16	–	17	–	17
Λιβανέζοι	9	–	5	14	24	38
Ολλανδοί / Βέλγοι	–	16	–	16	–	16
Ιταλοί	3	2	1	6	32	38
Γιουγκοσλάβοι	8	–	1	9	23	32
Αμερικάνοι	–	2	–	2	–	2
Διάφοροι	3	2	2	7	20	27
Σύνολο μη- Αιγύπτιοι	267	194	70	531	956	1.487
Αιγύπτιοι	315	67	9	391	3.267	3 658
ΣΥΝΟΛΟ	582	261	79	922	4.223	5.145

(Πηγή: ΑΕΔΣ/1995-060-1312, C7, Personnel de la compagnie, Πίνακας, Παρίσι, 15.2.1974)

Παγκόσμιο Πόλεμο αποτελούσαν μια από τις δυναμικότερες παρουσίες στη διώρυγα, έχουν πια περιορισμένη αριθμητική παρουσία, γεγονός που οφείλεται στη σταδιακή αποχώρησή τους από την Αίγυπτο μετά τη λήξη του πολέμου, και την επιστροφή τους από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης όπου ήταν έγκλειστοι ως πολίτες χώρας του Άξονα.¹³ Το γεγονός ότι η ελληνική παροικία παραμένει ισχυρή στην Αίγυπτο στα μέσα της δεκαετίας του 1950 αντικατοπτρίζεται στο ότι οι Έλληνες συνιστούσαν την πολυπληθέστερη εργατική δύναμη ξένων της εταιρείας με 821 άτομα που μεταφράζεται σε πάνω από το μισό ξένο εργατικό δυναμικό (55,2%). Αν συμπεριλάβουμε και τις οικογένειές τους, ο αριθμός τους υπολογιζόταν

¹³ Joseph Viscomi, «Out of Time. History, presence, and the departure of the Italians of Egypt, 1933-present», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Μίσιγκαν, 2016.

στα 2.100 άτομα περίπου. Αυτοί αποτελούσαν μέρος της ελληνικής παρουσίας στις πόλεις της διώρυγας και ένα από τα δυναμικότερα στοιχεία της ελληνικής παρουσίας συνολικά στην Αίγυπτο.

Έλληνες της διώρυγας: μια υποτιμημένη πλειοψηφία της παροικίας της Αιγύπτου

Οι Έλληνες που βρίσκουμε στη σύγχρονη Αίγυπτο εγκαταστάθηκαν κυρίως στη διάρκεια του 19ου αιώνα και συνέχισαν να μεταναστεύουν εκεί έως τα μέσα του 20ού, προερχόμενοι από περιοχές της Βαλκανικής χερσονήσου, της Μικράς Ασίας και των νησιών του Αιγαίου και του Ιονίου. Στη διάρκεια της ίδιας περιόδου το ελληνικό κράτος επεκτάθηκε σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ οι μετανάστες που έφταναν στην Αίγυπτο είχαν προέλευση και από περιοχές της Μικράς Ασίας που δεν περιλήφθηκαν ποτέ στο ελληνικό κράτος. Συνέπεια όλων αυτών ήταν να μην έχουν πάντα όταν έφταναν στην Αίγυπτο την ελληνική υπηκοότητα.¹⁴ Όταν βρέθηκαν πια εκεί, οι περισσότεροι προσπάθησαν να την αποκτήσουν για οικογενειακούς και άλλους λόγους, ανάμεσα στους οποίους ήταν τα διομολογητικά προνόμια, από τα οποία επωφελούνταν όσοι ήταν υπήκοοι κρατών που είχαν συνάψει τις συμφωνίες των διομολογήσεων με την Πύλη — όπως ήταν και η Ελλάδα από το 1856.¹⁵ Αυτό που κυρίως ξεχώριζε τους Έλληνες από τους υπόλοιπους Ευρωπαίους ή μη Αιγύπτιους κατοίκους ήταν η εγκατάσταση σε όλη την αιγυπτιακή επικράτεια και η

¹⁴ Οι πηγές και οι στατιστικές σπάνια κάνουν τον διαχωρισμό ανάμεσα σε ελληνόφωνους/ελληνορθόδοξους και πολίτες του ελληνικού κράτους. Στην περίπτωση μας χρησιμοποιούμε τον όρο «Έλληνας» για να μιλήσουμε και για τις δύο αυτές κατηγορίες στην Αίγυπτο. Για τη χρήση της έννοιας, βλ. Robert Ilbert, «Qui est Grec? La nationalité comme enjeu en Égypte (1830-1930)», *Relations internationales*, τ. 54, 1988, σ. 139-160.

¹⁵ Οι διομολογήσεις ήταν διμερείς συνθήκες που ρύθμιζαν τη θέση των υπηκόων διαφορετικών χωρών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, της οποίας η Αίγυπτος αποτελούσε μέρος. Εξασφάλιζαν σημαντικά προνόμια σε όσους είχαν δικαίωμα σε αυτά, όπως δικαστική και φορολογική ασυλία. Η Ελλάδα συνάψε διομολογήσεις με την Πύλη το 1856 ενώ καταργήθηκαν για όλα τα κράτη στην Αίγυπτο το 1937.

κοινωνική τους διαστρωμάτωση, που είχε ως αποτέλεσμα οι Έλληνες να έρχονται σε επαφή τόσο με την εντόπια και ευρωπαϊκή οικονομική ελίτ όσο και με τα κατώτερα, αιγυπτιακά και μη, στρώματα.

Οι πρώτοι Έλληνες που έφτασαν στην περιοχή της διώρυγας ήταν εργάτες που συμμετείχαν **στη διάνοιξη**.¹⁶ Ο διπλωμάτης και ιστορικός Αθανάσιος Πολίτης υπολόγισε σε πέντε χιλιάδες τους εργάτες ελληνικής εθνικότητας, από τους οποίους οι τρεις χιλιάδες περίπου προέρχονταν από την Κάσο.¹⁷ Μετά το άνοιγμα της διώρυγας στη ναυσιπλοΐα κι άλλοι Έλληνες πήγαν να εργαστούν στην Αίγυπτο, αλλά δεν απείλησαν ποτέ την πρωτοκαθεδρία των Κασίων.¹⁸ Αυτοί από τη μεριά τους όχι μόνο μιράζονταν ένα έντονο αίσθημα του ανήκειν στο νησί καταγωγής τους αλλά είχαν αναπτύξει και ανταγωνιστικές σχέσεις με τους υπόλοιπους Έλληνες, σύμφωνα με ξένους παρατηρητές.¹⁹ Όταν ολοκληρώθηκαν πάντως οι εργασίες διάνοιξης, σημαντικός αριθμός Ελλήνων παρέμεινε στις πόλεις του καναλιού με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση στο Πορτ Σάιντ (βλ.

Πίνακα 2).

Παρά τους μετανάστες που προστέθηκαν στον πληθυσμό της περιοχής της διώρυγας τις δεκαετίες που ακολούθησαν τη διάνοιξη του καναλιού, οι Έλληνες παρέμειναν σταθερά έως τα μέσα του 20ού αιώνα η πο-

¹⁶ Για το θέμα της ελληνικής παρουσίας στην περιοχή της διώρυγας, βλ. Κωνσταντίνος Φραγκούλης, *Η συμβολή των Ελλήνων εις την τομήν της διώρυγος*, Πατριαρχικό τυπογραφείο, Αλεξάνδρεια 1924· Ιωάννης Σουλτανάκης, *Το λεύκωμα των Παρίσθμιων πόλεων Πορτ Σάϊντ, Ισμαηλίας και Σονέζ, Λειψία 1922*· και την πιο πρόσφατη μελέτη Angelos Dalachanis, «Trois villes, une communauté ? Les Grecs de Port-Saïd, Ismaïlia et Suez (1859-1956)», στο: Cl. Piaton (επιμ.), *L'Isthme et l'Égypte au temps de la Compagnie universelle du canal maritime de Suez*, ό.π., σ. 231-250.

¹⁷ Αθανάσιος Πολίτης, *Ο Ελληνισμός και η νεωτέρα Αίγυπτος*, τ. 2, Γράμματα, Αλεξάνδρεια – Αθήνα 1930, σ. 77.

¹⁸ Ο λόγος της συγκέντρωσης εργατών από την Κάσο δεν μας είναι γνωστός αλλά, όπως επισημαίνει ο Χρήστος Χατζηιωσήφ, πολλοί Έλληνες της Αιγύπτου προέρχονταν από νησιά των Δωδεκανήσων επειδή αυτά βρίσκονταν στη θαλάσσια γραμμή που συνέδεε την Κωνσταντινούπολη με την Αλεξάνδρεια έως το 1880· βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Εμπορικές παροικίες και ανεξάρτητη Ελλάδα: ερμηνείες και προβλήματα», *Πολίτης*, τχ. 62, 1983, σ. 28-34.

¹⁹ C. Piquet, *La Compagnie du canal de Suez*, ό.π., σ. 254.

λυπληθέστερη ξένη κοινότητα. Ο Πίνακας 2 αναφέρεται στον πληθυσμό τους στις τρεις πόλεις σύμφωνα με στοιχεία της αιγυπτιακής απογραφής του 1927. Από τα 78.264 άτομα ελληνικής υπηκοότητας στην Αίγυπτο, οι 8.876, δηλαδή περίπου 11,3%, κατοικούσαν στις πόλεις του καναλιού: 5.395 στο Πορτ Σάιντ, 1.436 στην Ισμαηλία και 2.045 στο Σουέζ. Με δεδομένο ότι ο συνολικός πληθυσμός των τριών πόλεων ήταν περίπου 167.690 άτομα,²⁰ από τους οποίους οι 22.707 ξένοι, προκύπτει ότι σχεδόν το 5,3% του συνολικού πληθυσμού και 39% των ξένων κατοίκων ήταν Έλληνες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2 Ελληνικός πληθυσμός των πόλεων του καναλιού το 1927

Πόλεις	Άτομα
Πορτ Σάιντ	5.395
Ισμαηλία	1.436
Σουέζ	2.045
ΣΥΝΟΛΟ	8.876

(Πηγή: Statistical Department, *The Census of Egypt Taken in 1917*, τ. 2, Government Press, Κάιρο 1920-1921)

Ποια ήταν η κοινωνική διαστρωμάτωση αυτών των Ελλήνων της διώρυγας; Μια αρκετά αξιόπιστη εικόνα μάς δίνει ο Πίνακας 3, που προέκυψε από απογραφή του Ελληνικού Εμπορικού Επιμελητηρίου της Αλεξάνδρειας το 1950 με βάση στοιχεία που είχαν συγκεντρωθεί από τα υποπροξενεία Πορτ Σάιντ²¹ και Σουέζ. Καταγράφει τις επαγγελματικές δραστηριότητες γενικότερα στην περιοχή, αν και πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι η αναφορά σε μια επαγγελματική κατηγορία, χωρίς να γνωρίζουμε τις οικονομικές απολαβές, μπορεί να αφορά πολύ διαφορετικές πραγματικότητες. Κατά συνέπεια, μια επαγγελματική δραστηριότητα δεν ταυτίζεται απαραίτητα με μια οικονομική ή κοινωνική κατάσταση και ως εκ

²⁰ Σύμφωνα με την αιγυπτιακή απογραφή του 1927, ο συνολικός πληθυσμός του Πορτ Σάιντ ήταν 70.873, της Ισμαηλίας 15.507 και του Σουέζ 30.995.

²¹ Το προξενείο του Πορτ Σάιντ έχει υπό τη δικαιοδοσία του και την πόλη της Ισμαηλίας.

τούτου δεν περιγράφει με απόλυτους όρους την κοινωνική ιεραρχία εντός της παροικίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4. *Επαγγελματικές δραστηριότητες Ελλήνων στις προξενικές περιφέρειες Πορτ Σάιντ και Σουέζ, 1950*

Επαγγελματική δραστηριότητα	Προξενική περιφέρεια / Άτομα και ποσοστά %			
Ελεύθεροι επαγγελματίες	46	1,5	9	1,1
Έμποροι και βιομήχανοι	170	6,5	28	3,7
Επιχειρηματίες (ναυσιπλοΐα, ασφάλειες, κτηματομεσίτες)	15	0,4	2	0,3
Κτηματίες και εισοδηματίες	27	1	1	0,1
Δημοσιογράφοι	5	0,1	—	—
Έμποροι και καταστηματάρχες	211	8	66	8
Καλλιτέχνες	20	0,8	2	0,3
Δάσκαλοι	39	1	14	2
Νοσοκόμοι	10	0,3	1	0,1
Σερβιτόροι	25	0,9	3	0,4
Οδηγοί	10	0,3	15	2
Υπάλληλοι γραφείων και εμποροϋπάλληλοι	650	25	190	25,4
Τεχνίτες	422	16,2	183	24,5
Εργάτες	450	17,3	82	10
Ναυτικοί	200	7,6	123	16,4
Αδιευκρίνιστο	300	11,5	25	3,3
ΣΥΝΟΛΟ ΕΝΕΡΓΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ	2.600	100	744	100

(Πηγή: Αρχείο του Ελληνικού Εμπορικού Επιμελητηρίου Αλεξανδρείας / Στατιστική και απογραφή του ελληνικού πληθυσμού στην Αίγυπτο, Αλεξάνδρεια, 28.12.1950)

Ο Πίνακας 3 οδηγεί σε ποικίλα συμπεράσματα. Αρχικά, φαίνεται ότι το ποσοστό εμπόρων και βιομηχάνων είναι διπλάσιο στην προξενική περιφέρεια Πορτ Σάιντ (6,5%) σε σχέση με το Σουέζ (3,7%). Ομοίως, το ποσοστό των ατόμων που είχαν δραστηριότητες με ένα λογικά καλό εισόδημα (ελεύθεροι επαγγελματίες, επιχειρηματίες, κτηματίες) ήταν επίσης σχεδόν διπλάσιο (2,9% έναντι 1,5%). Ο αριθμός των εργατών, των ναυτεργατών και των τεχνιτών είναι μεγαλύτερος στο λιμάνι της Ερυθράς θάλασσας από ό,τι στις δυο άλλες πόλεις (50,9% έναντι 41,1%). Οι όποιες

διαφορές ανάμεσα στον ελληνικό πληθυσμό σχετίζονται και με τις διαφορές ανάμεσα στις πόλεις συνολικά.²² Το Πορτ Σάιντ ήταν το μεγαλύτερο διαμετακομιστικό λιμάνι στη Μεσόγειο στις αρχές του 20ού αιώνα, ενώ και η Ισμαηλία απέκτησε ιδιαίτερη σημασία από την παρουσία σε αυτήν της αιγυπτιακής έδρας της εταιρείας και των βρετανικών στρατοπέδων γύρω από την πόλη μετά το 1936. Οι οικονομικές δραστηριότητες στο Σουέζ ήταν σαφώς λιγότερο σημαντικές. Στο ευρύτερο αιγυπτιακό πλαίσιο, το ποσοστό βιομηχάνων και εμπόρων στην Αλεξάνδρεια ήταν 8,26% και των ελεύθερων επαγγελματιών 5,09%. Αυτοί οι επαγγελματίες ήταν κατά βάση ευπορότεροι από εκείνους των πόλεων της διώρυγας. Ως προς τους ανειδίκευτους εργάτες, τους ναυτεργάτες κλπ., το ποσοστό τους στην Αλεξάνδρεια ήταν 34,08% δηλαδή αισθητά χαμηλότερο από ό,τι στις πόλεις της διώρυγας, ενώ οι υπάλληλοι γραφείων αποτελούσαν το 36,71% των επαγγελματιών δραστηριοτήτων στην Αλεξάνδρεια έναντι 25% στη διώρυγα, απόδειξη της διαφορετικής σύνθεσης των τοπικών παροικιών στην Αίγυπτο ανάλογα με την πόλη κατοικίας.

Οι Έλληνες της διώρυγας αποτελούνταν από μεσαία και κατώτερα οικονομικά στρώματα, ενώ σύμφωνα με σύγχρονους παρατηρητές οι επαγγελματιικές τους ασχολίες εξαρτιόνταν άμεσα ή έμμεσα από τη λειτουργία της διώρυγας, σε ποσοστό που ξεπερνούσε το 75%.²³ Μέλη οικογενειών που είχαν παραμείνει στην Αίγυπτο μετά τη διάνοιξη της διώρυγας κατάφεραν σταδιακά μετά από δύο και τρεις γενιές να ανέλθουν τα σκαλιά της ιεραρχίας της ΕΔΣ. Αυτό ήταν αποτέλεσμα της ένταξης των Ελλήνων της Αιγύπτου στην εκπαιδευτική διαδικασία και της πολιτικής προσλήψεων της ΕΔΣ. Πολλοί από τους Αιγυπτιώτες, κυρίως σε επίπεδο στελεχών και ανωτέρων και μεσαίων υπαλλήλων, είχαν περάσει από

²² Για την ιστορία των τριών πόλεων κυρίως μέσα από το πρίσμα της αρχιτεκτονικής, βλ. Marie-Laure Crosnier-Leconte κ.ά., *Port-Saïd. Architectures XIXe-XXe siècles*, IFAO, Κάιρο 2006· Claudine Piaton (επιμ.), *Ismailia. Architectures XIXe-XXe siècles*, IFAO, Κάιρο 2009· Claudine Piaton (επιμ.), *Suez. Histoire et architecture*, IFAO, Κάιρο 2011.

²³ Ιστορικό και διπλωματικό αρχείο του ελληνικού υπουργείου των Εξωτερικών / Κεντρική υπηρεσία/1963/44/5/2/1/2, 3429/ΕΜΠ/Ε.Φ, Πορτ Σάιντ, 20/11/1961, Δραματική προς Λάμπρο.

γαλλικά σχολεία ή από ελληνικά που προωθούσαν την εκμάθηση ξένων γλωσσών (γαλλικά, αγγλικά και αραβικά), και ήταν στην πλειοψηφία τους γαλλόφωνοι. Χάρη στην πολυγλωσσία τους κατάφεραν άλλωστε να αποκτήσουν θέσεις με έναν ενδιαμέσο ρόλο, ανάμεσα στους Γάλλους και τους Αιγύπτιους, έναν ρόλο που είχε ολοένα μεγαλύτερη σημασία μέσα στα χρόνια εξαιτίας της αιγυπτιοποίησης του προσωπικού. Ενώ Έλληνες προσλήφθηκαν αρχικά ως ανειδίκευτοι εργάτες, χειρώννακτες και προορισμένοι για εργασίες με υψηλό δείκτη επικινδυνότητας, κατάφεραν στο πέρασμα μιας ή δύο γενεών να ανέλθουν στην ιεραρχία, να αποκτήσουν ενδιαμέσες θέσεις και να γίνουν μηχανικοί και υπεύθυνοι και επιβλέποντες εργοταξίων. Αρκετοί ήταν επίσης οι Έλληνες ναυτικοί και οι εργάτες που δούλεψαν στις βυθοκόρους κατά μήκος του καναλιού, ενώ ορισμένοι κατάφεραν να γίνουν και πιλότοι ναυσιπλοΐας, να πάρουν δηλαδή τη θέση με το μεγαλύτερο κύρος στην εταιρεία. Παρά όμως την όποια κοινωνική κινητικότητα, οι Έλληνες δεν απώλεσαν ποτέ την πλειοψηφία ανάμεσα στους μη Αιγύπτιους στα κατώτερα στρώματα της ιεραρχίας ως εργάτες (βλ. Πίνακα 1).

Ανάμεσα στη μικρή και τη μεγάλη ιστορία

Ο Θεόδωρος Αυγερινός προήλθε από αυτές τις κοινωνίες των πόλεων του καναλιού, της Αιγύπτου και της ανατολικής Μεσογείου γενικότερα. Γεννήθηκε μεν στην Αλεξάνδρεια στις 21 Φεβρουαρίου 1916 αλλά είχε καταγωγή από την Κωνσταντινούπολη από την πλευρά του πατέρα του και τη Λέρο από την πλευρά της μητέρας του. Φοίτησε στο σχολείο του Αγίου Μάρκου (Collège Saint Marc), ένα γαλλόφωνο σχολείο αρρένων ελεγχόμενο από τη ρωμαιοκαθολική εκκλησία, που ιδρύθηκε το 1928 και λειτουργεί έως σήμερα. Όταν ιδρύθηκε αποτελούσε το μεγαλύτερο εκπαιδευτικό ίδρυμα στη Μέση Ανατολή και στόχευε στην ενίσχυση της γαλλικής πολιτισμικής διείσδυσης στην περιοχή. Μετά την αποφοίτησή του το 1934 και έχοντας baccalauréat στη φιλοσοφία και τα μαθηματικά, ο Αυγερινός εργάστηκε για τρεις μήνες ως μαθητευόμενος σχεδιαστής και από τον Νοέμβριο του 1935 έως τον Ιανουάριο του 1937 στους σιδηροδρόμους και

το τραμ της Αλεξάνδρειας. Φαίνεται ότι τότε, το 1937, μετακόμισε στην πόλη του Σουέζ, άγνωστο σε εμάς για ποιους λόγους. Τα ίχνη του πάντως στα αρχεία της ΕΔΣ ξεκινούν στις 15 Ιουλίου 1940, οπότε εντάχθηκε στην υπηρεσία της ως εφαρμοστής και μονιμοποιήθηκε τον Ιανουάριο του 1942 ως δεύτερος μηχανικός αρχικά και έπειτα ως τεχνικός υπάλληλος στις εγκαταστάσεις της ΕΔΣ στο Πορτ Τεουφίκ, σε κοντινή απόσταση από το Σουέζ. Εκτός από ελληνικά και γαλλικά, ο Αυγερινός γνώριζε επίσης αγγλικά και μιλούσε με ευχέρεια αραβικά και ιταλικά.

Η φοίτησή του στο γαλλόφωνο σχολείο του Αγίου Μάρκου δεν ήταν το μοναδικό του προσόν για να εργαστεί στην ΕΔΣ. Τη χρονιά που εμφανίζεται στα αρχεία της εταιρείας, δηλαδή το 1940, ο Αυγερινός είχε αποκτήσει πιστοποιητικό σπουδών υπομηχανικού από τη Σχολή Δημοσίων Έργων του Παρισιού.²⁴ Μας είναι άγνωστο αν σπούδασε πριν ή μετά την πρώτη του πρόσληψη. Έχει ενδιαφέρον πάντως ότι είχε πραγματοποιήσει σπουδές δι' αλληλογραφίας, ένας τρόπος φοίτησης που υποθέτουμε ότι ήταν εφικτός λόγω του baccalauréat που του παρείχε το γαλλόφωνο σχολείο του. Το πιστοποιητικό σπουδών αναγνωριζόταν μεν από την ΕΔΣ, αλλά, καθώς αφορούσε την ειδικότητα του υπομηχανικού, δεν αρκούσε για να εγγραφεί ο Αυγερινός στον επαγγελματικό φορέα μηχανικών της Γαλλίας, της Αιγύπτου ή στο Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδας.²⁵ Η ειδίκευση που είχε λάβει του επέτρεψε να υπηρετήσει ως μηχανικός στην ελληνική πολεμική αεροπορία στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Στη διάρκεια της στρατιωτικής του θητείας ήταν επίσης καθηγητής μαθηματικών, διερμηνέας και σχεδιαστής. Από τον Φεβρουάριο μάλιστα του 1942 έως τον Δεκέμβριο του 1945, ενώ ο Αυγερινός υπηρε-

²⁴ Αναφέρει τη σχολή το βιογραφικό του ως École des travaux publics. Πιθανόν πρόκειται για τη μετέπειτα École spéciale des travaux publics, du bâtiment et de l'industrie, που ιδρύθηκε το 1898 από τον Léon Eyrolles, ήταν γνωστή και ως École Eyrolles και παρέδιδε μαθήματα και δι' αλληλογραφίας· βλ. Hélène Vacher – André Guillerme, *L'Essor de l'École Eyrolles au XXe siècle. Technologies, professions et territoires*, Classiques Garnier, Παρίσι 2017.

²⁵ Για το ζήτημα της εκπαίδευσης των μηχανικών στην Ελλάδα, βλ. Λήδα Παπαστεφανάκη, «Οι μηχανικοί στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: σπουδές, επαγγελματικές σταδιοδρομίες, διασυνδέσεις», *Μνήμων*, τ. 35, 2016, σ. 233-263.

τούσε τη θητεία του πληρωνόταν κανονικά από την ΕΔΣ, όπως συνέβαινε με όσους υπαλλήλους της εταιρείας ήταν πολίτες συμμαχικών χωρών.

Μετά τον πόλεμο, στις 26 Ιουλίου 1947, ο Αυγερινός παντρεύτηκε την Ευδοκία Χατζηαντώνη από την Κάσο στην εκκλησία του Αγίου Αντωνίου του Πορτ Τεουφίκ, με κουμπάρο επίσης Κασιώτη. Από τα αρχεία της ΕΔΣ φαίνεται ότι ο αδελφός της Ευδοκίας Ιάκωβος είχε και αυτός γεννηθεί στο Σουέζ και εργαζόταν επίσης ως ναύτης στην ΕΔΣ. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ήταν ο Ιάκωβος που θα είχε βοηθήσει τον γυναικαδελφό του να βρει εργασία στην ΕΔΣ. Σε κάθε περίπτωση, τέτοιου είδους βοήθεια ή ~~συστάσεις~~ προκειμένου να εργαστεί κάποιος στην εταιρεία δεν αποτελούσαν εξαίρεση. Η πρόσληψη και εργασία εκεί ήταν ~~σε μεγάλο βαθμό~~ οικογενειακή υπόθεση. Βρίσκουμε συχνά στους φακέλους των εργαζομένων δύο ή περισσότερα άτομα ~~με το ίδιο επώνυμο~~. Οι συστάσεις και οι οικογενειακές σχέσεις έπαιζαν σημαντικό ρόλο στις μικρές κοινωνίες των πόλεων του καναλιού προκειμένου να βρει κάποιος εργασία στην ΕΔΣ.

Η ΕΔΣ ~~εξάλλου~~ λειτουργούσε αρκούντως πατερναλιστικά ώστε να ευνοεί τη δημιουργία τέτοιων σχέσεων. Από τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της, η εταιρεία επεδίωξε να καλλιεργήσει εμπιστοσύνη και αφοσίωση ανάμεσα σε αυτήν και τους υπαλλήλους / εργάτες εξαιτίας της μεγάλης κινητικότητας του εργατικού δυναμικού τον 19ο αιώνα και επειδή αργότερα, και ειδικά μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, δεν ήταν πάντα εφικτό να μεταναστεύσει και να εργαστεί στην Αίγυπτο το εξειδικευμένο προσωπικό που απαιτούνταν εξαιτίας των περιορισμών που έθεταν οι αιγυπτιακές κυβερνήσεις για την είσοδο στη χώρα.²⁶ Έπρεπε δηλαδή να βρει ή να δημιουργήσει τους εργαζομένους της επιτόπου, στην Αίγυπτο. Ήδη από το 1894 η ΕΔΣ δεχόταν ως μαθητευόμενους στην εργασία γιους υπαλλήλων ή εργατών προκειμένου τα νεαρά αγόρια να μάθουν τη δουλειά.²⁷ Από το 1922 προσλαμβάνονταν κυρίως άτομα των οποίων στε-

²⁶ C. Piquet, *La Compagnie du canal de Suez*, ό.π., σ. 258.

²⁷ Οι γυναίκες εργαζόμενες στην ΕΔΣ εμφανίστηκαν σε μεταγενέστερη χρονικά στιγμή και απασχολήθηκαν κυρίως σε θέσεις γραφείου· βλ. Barbara Curli, «Dames employées

νοί συγγενείς εργάζονταν ήδη στην ΕΔΣ. Όταν από το 1952 συστηματοποιήθηκε η λειτουργία σχολής μαθητείας στο Πορτ Σάιντ ώστε να εκπαιδεύσει κυρίως Αιγυπτίους, που τους ευνοούσε η νομοθεσία, τα παιδιά όσων εργάζονταν ήδη στην ΕΔΣ προιμοδοτούνταν στις εξετάσεις. Η αναπαραγωγή του προσωπικού της εταιρείας εξασφάλιζε ένα ισχυρό αίσθημα αφοσίωσης στην ΕΔΣ. Το γεγονός εξάλλου ότι επρόκειτο για μονοπωλιακή εταιρεία χωρίς ουσιαστικό ανταγωνισμό τής έδινε τη δυνατότητα να λειτουργεί έτσι.

Ας επιστρέψουμε στον φάκελο του Αυγερινού στο αρχείο της ΕΔΣ. Τα στοιχεία που περιέχονται σε αυτόν μας επιτρέπουν να ανασυστήσουμε τα προσωπικά, οικογενειακά και συχνά επαγγελματικά δίκτυά του και να βρούμε σημαντικές πληροφορίες για την επαγγελματική και οικογενειακή του ζωή. Στον φάκελο υπάρχει το πιστοποιητικό βαπτίσεώς του που εξέδωσε το πατριαρχείο της Αλεξάνδρειας, το πιστοποιητικό γάμου που εξέδωσε η μητρόπολη Λεοντοπόλεως και τα πιστοποιητικά γέννησης της πρώτης κόρης του Σοφίας και της δευτερότοκης Ελένης. Από τα πιστοποιητικά μαθαίνουμε ότι η Σοφία γεννήθηκε το 1950 στο νοσοκομείο St Vincent της Ισμαηλίας, ~~το «στολίδι» της εταιρείας~~ που κατασκευάστηκε το 1888 και παρείχε δωρεάν ιατρικές υπηρεσίες αντίστοιχες με αυτές που υπήρχαν σε σημαντικά νοσοκομεία της Γαλλίας την ίδια περίοδο προσελκύοντας Βρετανούς στρατιωτικούς, ντόπιο πληθυσμό αλλά και τις αιγυπτιακές ελίτ που έφταναν εκεί από το Κάιρο και την Αλεξάνδρεια.²⁸ Η νεότερη κόρη Ελένη γεννήθηκε πέντε χρόνια αργότερα στο γαλλικό νοσοκομείο του Σουέζ. Είναι φανερό η εμπιστοσύνη στους γαλλικούς θεσμούς σε σχέση με τους αιγυπτιακούς ενώ θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι ελληνικά νοσοκομεία υπήρχαν μόνο στο Κάιρο και την Αλεξάνδρεια. Στις αρχές της δεκαετίας του 1950, η οικογένεια Αυγερινού κατοικούσε στο Πορτ Τεουφίκ, σε οικία που της είχε παραχωρηθεί με χαμηλό ενοίκιο από την ΕΔΣ, όπως συνέβαινε με τους περισσότερους εργαζομέ-

at the Suez Canal Company: the “egyptianization” of female office workers, 1941-56», *International Journal of Middle East Studies*, τ. 46, 2014, σ. 553-576.

²⁸ C. Piquet, *La Compagnie du canal de Suez*, ό.π., σ. 239-240.

νους. Οι φάκελοι της εταιρείας περιλαμβάνουν εκτός από πιστοποιητικά για την οικογενειακή κατάσταση των υπαλλήλων, την καριέρα τους, τις προαγωγές και τους μισθούς τους, ακόμα και τα φύλλα πορείας σε περίπτωση άδειας με αποδοχές. Από αυτά τα έγγραφα διαπιστώνουμε επίσης ότι οι εργαζόμενοι όταν είχαν άδεια επισκέπτονταν συχνά τη Γαλλία. Ο Αυγερινός, για παράδειγμα, το 1949, το 1952 και το 1954 επισκέφτηκε το Παρίσι την περίοδο της καλοκαιρινής του άδειας. Ενδιαφέρον δηλαδή έχει τόσο η σχέση που διατηρεί με τη Γαλλία εκτός εργασίας όσο και το γεγονός ότι από τα έγγραφα του φακέλου του δεν φαίνεται να επισκέπτεται το ίδιο τακτικά την Ελλάδα.

Συνολικά, βλέπουμε ότι η εκπαίδευση (η πρωτοβάθμια και συχνά η επαγγελματική), η κατοικία, η εργασία, η υγεία, οι πολιτιστικές δραστηριότητες, η άδεια με αποδοχές καθώς και η κάλυψη των εξόδων επίσκεψης στον τόπο καταγωγής καλύπτονταν από την ΕΔΣ. Αυτές οι παροχές δεν αποτελούσαν εξαίρεση σε σχέση με το τι ίσχυε στη Γαλλία την ίδια περίοδο ή σε μεγάλες ξένες επιχειρήσεις στην Αλεξάνδρεια. Η ιδιαιτερότητα στην περίπτωση του καναλιού ήταν ότι όλα αυτά συνέβαιναν στη μέση μιας απομακρυσμένης περιοχής που περιβαλλόταν από έρημο. Η σχετική απομόνωση ευνοούσε τον έλεγχο της ζωής και της καθημερινότητας των εργαζομένων, ο οποίος έλεγχος αποσκοπούσε στο να μην αφήσει περιθώριο για την ανάπτυξη δημόσιων ή ιδιωτικών πρωτοβουλιών που δεν ελέγχονταν από την ΕΔΣ.²⁹ Η λογική ήταν ότι όσο περισσότεροι εργαζόμενοι ταυτίζονταν με την επιχείρηση τόσο πιθανότερο ήταν να πάρουν αποφάσεις που θα ήταν υπέρ της. Εκτός της αφοσίωσης, η εταιρεία επεδίωκε με τον τρόπο αυτό, όπως ήδη αναφέραμε, να ελαχιστοποιήσει την πιθανότητα φυσικής κινητικότητας των εργαζομένων. Έτσι, θα περίμενε δηλαδή κανείς ότι αυτοί οι παράγοντες, η γαλλική επιρροή και η εξάρτηση από την ΕΔΣ, θα ήταν τόσο σημαντικοί ώστε να κάνουν τον Αυγερινό και άλλους Έλληνες να αποχωρήσουν από την περιοχή όταν το ζήτησε η ΕΔΣ τον Σεπτέμβριο του 1956. Ο Αυγερινός ωστόσο έμεινε, όπως και οι περισσότεροι Έλληνες.

²⁹ Gérard Noiriel, *État, nation et immigration*, Belin, Παρίσι 2001, σ. 181.

Η σημασία που είχε για την ΕΔΣ η απόφαση των υπαλλήλων τον Σεπτέμβριο του 1956 φαίνεται και από τον διαχωρισμό των φακέλων στο αρχείο της εταιρείας ανάμεσα σε όσους έμειναν στην Αίγυπτο τον Σεπτέμβριο του 1956 και τους υπόλοιπους. Ο φάκελος του Αυγερινού περιέχεται στην πρώτη κατηγορία. Από τον τρόπο που έχει γίνει η οργάνωση του αρχειακού υλικού καταλαβαίνουμε ακόμα περισσότερα για τη σχέση των εργαζομένων με την ΕΔΣ. Πάνω στον φάκελο του Αυγερινού, για παράδειγμα, έχει σημειωθεί εκ των υστέρων με μολύβι η λέξη «infidèle», δηλαδή «άπιστος», εννοώντας απέναντι στην εταιρεία. Ενδιαφέρον έχει η χρήση της συγκεκριμένης λέξης «infidèle», η οποία παραπέμπει περισσότερο σε ένα είδος θρησκευτικής σχέσης παρά σε μια εργασιακή σχέση στη Γαλλία ή στην Αίγυπτο στα μέσα της δεκαετίας του 1950.³⁰ Στη δεύτερη περίπτωση η χρήση της λέξης «déloyal» θα ήταν σαφώς πιο αρμόζουσα. Η πολύπλευρη σχέση του Αυγερινού με το γαλλικό περιβάλλον και η απόφασή του να μείνει στην Αίγυπτο το 1956 κάνουν βέβαια ακόμα πιο ενδιαφέρον το γεγονός ότι ξαναέρχεται σε επαφή με την εταιρεία το 1974. Ο λόγος για τον οποίο έμεινε στην Αίγυπτο, ή καλύτερα ο λόγος που επικαλείται στην επιστολή του προς την εταιρεία, ήταν ότι ως μοναχογιός έπρεπε να συντηρήσει τους γονείς τους, καθώς δεν μπορούσαν να μετακινηθούν και τον είχαν ανάγκη.

Η ΕΔΣ θεώρησε «infidèle» και τον Ιάκωβο Δαρζέντα, ο οποίος τον Σεπτέμβριο του 1956 κατείχε το νευραλγικό πόστο του πιλότου. Τον θεώρησε «άπιστος», αν και από τις αρχές Αυγούστου είχε εκδηλώσει την αφοσίωσή του στην ΕΔΣ αλλά τελικά υποχρεώθηκε να παραμείνει λόγω της πίεσης της ελληνικής κυβέρνησης η οποία, όπως ο ίδιος έγραφε, απειλούσε τους Έλληνες εργαζομένους της εταιρείας με κυρώσεις αν εγκατέλειπαν τη θέση τους.³¹ Αυτό περιγράφει σε επιστολή του προς τον γενικό διευθυντή της ΕΔΣ στις 12 Σεπτεμβρίου, ενώ σε επιστολή προς τον ίδιο γε-

³⁰ Ευχαριστώ τον Σωκράτη Πετμεζά για την επισήμανση.

³¹ ΑΕΔΣ/2000-038-0168, Dossiers des agents restés au service de l'Égypte après 1956, Dargendas Yakovos/9667, Iakovos Dargendas προς γενικό διευθυντή της Compagnie universelle du canal maritime de Suez, Σουέζ, 12.9.1956.

νικό διευθυντή τέσσερις ημέρες νωρίτερα, στις 8 Σεπτεμβρίου, ανέφερε ότι είχε επισκεφτεί τον πρόξενο της Γαλλίας στο Σουέζ και τον είχε διαβεβαιώσει για την πίστη (fidélité) του στην ΕΔΣ.³² Μια διαφορετική ιστορία περιγράφει η Άννα, χήρα Ιωάννη Διακάκη, ο οποίος εργαζόταν επίσης ως πιλότος στην ΕΔΣ. Καθώς επέστρεφε στην Αίγυπτο με τον σύζυγό της από τις καλοκαιρινές διακοπές τους στη Γαλλία, έκαναν στάση στον Πειραιά και ο σύζυγός της πέθανε από εγκεφαλικό επεισόδιο στις 6 Αυγούστου 1956. Αυτό ήταν αποτέλεσμα, όπως αφήνει να εννοηθεί η σύζυγος, της στεναχώριας του συζύγου της για την εθνικοποίηση της ΕΔΣ που είχε συμβεί λίγες μέρες νωρίτερα.³³ Η Διακάκη είχε διατηρήσει την επικοινωνία με την εταιρεία προκειμένου να τακτοποιηθεί το θέμα της σύνταξης χηρείας που είχε να λάβει.

Ο Αυγερινός και η Διακάκη δεν ήταν οι μόνες περιπτώσεις εργαζομένων ή συγγενών εργαζομένων που επικοινωνήσαν με την ΕΔΣ μετά την εθνικοποίησή της. Η κόρη του Μιχαήλ Κοτζά Μαρία γράφει επίσης «ένα προσωπικό γράμμα» ιδιαίτερα συναισθηματικό από την Αθήνα, όπου σπουδάζει χημεία στο Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, τον Αύγουστο του 1959.³⁴ Ο πατέρας της βρισκόταν ακόμα στο Σουέζ και ήταν ασθενής. Υπέφερε από την καρδιά του εξαιτίας του φόρτου εργασίας, όπως έγραφε. Ο Κοτζάς είχε γεννηθεί μεν στη Σύμη το 1910, αλλά από δύο ετών ζούσε στο Πορτ Τεουφίκ, όπου αποφοίτησε από γαλλόφωνο σχολείο. Εκεί συνέχιζε να διαμένει σε σπίτι που του είχε παραχωρήσει με χαμηλό ενοίκιο η ΕΔΣ και είχε πάρει και τον μισθό ενός μήνα ως έξοδα εγκατάστασης, όπως συνέβαινε και στη Γαλλία την ίδια περίοδο. Είχε

³² ΑΕΔΣ/2000-038-0168, Dossiers des agents restés au service de l’Egypte après 1956, Dargendas Yakovos/Iacovos Dargendas προς γενικό διευθυντή της Compagnie universelle du canal maritime de Suez, Σουέζ, Πορτ Τεουφίκ, 8.9.1956.

³³ ΑΕΔΣ/2000-038-0168, Dossiers des agents restés au service de l’Egypte après 1956, Diacakis Jean. Επιστολή της Veuve Anne Jean Diacakis προς τον διευθυντή της Compagnie financière de Suez, Αθήνα, 14.11.1958.

³⁴ ΑΕΔΣ/2000-038-0167, Dossiers des agents restés au service de l’Egypte après 1956, Cotzas Michel. Marie Cotzas προς τον διευθυντή της Compagnie financière de Suez, Αθήνα, 23.4.1959.

σπουδάσει δι' αλληλογραφίας στην ίδια με τον Αυγερινό σχολή και εργάστηκε στην εταιρεία ως λογιστής και επιτηρητής εργοταξίων. Με τη γυναίκα του, επίσης από τη Σύμη, παντρεύτηκαν στο Σουέζ το 1936, στην εκκλησία της Αγίας Αικατερίνης, που χτίστηκε και με την οικονομική συνδρομή της ΕΔΣ. Οι δυο τους επισκέπτονταν συχνά τη Γαλλία, κυρίως για ιαματικά λουτρά στο Βιτέλ ή τη Νίκαια, καθώς και το Παρίσι, όπου φαίνεται να πέρασαν ενάμιση μήνα το 1949. Η Μαρία Κοτζά στην επιστολή της παρακαλούσε την ΕΔΣ να τους βοηθήσει οικονομικά να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα που είχαν. Στο εύλογο ερώτημα που θα έθετε η ΕΔΣ, γιατί δεν έφυγαν τον Σεπτέμβριο του 1956, απαντάει μόνη της: ο πατέρας της δεν γνώριζε ότι άλλοι Έλληνες εργαζόμενοι είχαν φύγει από την Αίγυπτο αλλά, και αν το αποφάσιζε, δεν είχε πού να πάει με τη σύζυγό του και τρία παιδιά μικρής ηλικίας, καθώς δεν διέθετε σπίτι σε άλλο μέρος. Από τη μια δηλαδή δεν υπήρχαν πειστικές εναλλακτικές λύσεις και από την άλλη φοβήθηκαν μήπως εκτεθούν στον κοινωνικό έλεγχο των συμπατριωτών τους στην Αίγυπτο ή την Ελλάδα, ενώ φαίνεται ότι όσοι τελικά έφυγαν εκείνες τις μέρες του Σεπτέμβρη το έκαναν πολύ διακριτικά. Ως προς την κατάσταση του πατέρα της στην Αίγυπτο του 1959, η Μαρία Κοτζά ανέφερε ότι θα έφευγε ευχαρίστως για την Ελλάδα, αλλά δεν του το επέτρεπε η οικονομική του κατάσταση, καθώς οι μισθοί είχαν μειωθεί σημαντικά αφότου η εταιρεία είχε περάσει σε αιγυπτιακά χέρια.

Γιατί επικοινωνήσαν η Κοτζά και ο Αυγερινός με την ΕΔΣ, εκείνη μετά από τρία και εκείνος μετά από δεκαοκτώ χρόνια; Με την πλαισίωση των εργαζομένων της σε κάθε επίπεδο (υγεία, κατοικία, σχολεία, εκκλησία κλπ.) η ΕΔΣ υπήρξε μια ~~οικουμενική~~ επιχείρηση που ασχολήθηκε με κάθε πτυχή της ζωής των υπαλλήλων της. Η ΕΔΣ αποτελούσε τον μεγαλύτερο εργοδότη της περιοχής και οι οικογένειες βασιζόνταν παραδοσιακά σε αυτήν για το εργασιακό μέλλον των παιδιών τους. Η εργασία στην ΕΔΣ αποτελούσε προνόμιο επειδή, μεταξύ άλλων, οι μισθοί ήταν καλύτεροι από ό,τι σε άλλες επιχειρήσεις. Έχοντας αυτό το προνομιακό περιβάλλον η απόφαση που είχαν πάρει το 1956 να μείνουν στην Αίγυπτο άφησε κάποιου είδους αμηχανία ή ~~τροπή~~ απέναντι στην ΕΔΣ. Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι κανείς δεν επικοινωνεί ευθέως για τον εαυτό του ή μόνο για τον

εαυτό του. Η Μαρία Κοτζά επικοινωνεί για λογαριασμό του πατέρα της. Ο Αυγερινός το κάνει όπως εξηγεί για τις δύο κόρες του που φοιτούσαν στην Αρχιτεκτονική και την Ιατρική στην Αθήνα. Επιθυμία του Αυγερινού ήταν να μπορέσουν να εργαστούν και να σπουδάσουν σε ένα «διεθνές περιβάλλον» όπως αυτό στο οποίο είχαν ζήσει στην Αίγυπτο. Γράφει:

Θα ήμουν ευτυχής να εργαστώ ακόμα κάποια χρόνια στη Γαλλία προκειμένου να βοηθήσω τις κόρες μου να αποκτήσουν μια κουλτούρα πραγματικά διεθνούς επιπέδου κάτι το οποίο αξίζουν λόγω των επιτυχιών τους στο σχολείο και το πανεπιστήμιο.³⁵

Η επίκληση της οικογένειας είναι σημαντική σε μια εταιρεία που λειτουργούσε με αυτόν τον τρόπο. Ο Αυγερινός προσπάθησε να κάνει για τις κόρες του αυτό που πολλοί άλλοι έκαναν την εποχή της ΕΔΣ προωθώντας τα παιδιά τους. Εξάλλου, στην επιχειρηματική κουλτούρα της ΕΔΣ οι εργαζόμενοι αποτελούσαν μια οικογένεια. Αυτό φαίνεται να γνώριζε και η Άννα Διακάκη, που στην επιστολή της αποκαλεί την ΕΔΣ «πολύ καλή μητέρα για το προσωπικό της».³⁶ Την ίδια οικογενειακή φρασεολογία συναντάμε σε λόγους του ντε Λεσσέψ την πρώιμη εποχή, σε φυλλάδια που κυκλοφόρησαν στη διάρκεια των μεγάλων απεργιών του 1919,³⁷ ενώ θέματα και προβλήματα που αφορούσαν το προσωπικό λύνονταν στα λεγόμενα «οικογενειακά συμβούλια», όπου συνευρίσκονταν οι επικεφαλής των υπηρεσιών.³⁸

³⁵ ΑΕΔΣ/2000-038-0164, Dossiers des agents restés au service de l’Egypte après 1956, Théodore Avierinos. Théodore Avierinos προς διεύθυνση προσωπικού της Compagnie financière de Suez, Αθήνα, Σεπτέμβριος 1974.

³⁶ ΑΕΔΣ/2000-038-0168, Dossiers des agents restés au service de l’Egypte après 1956, Diacakis Jean. Επιστολή της Veuve Anne Jean Diacakis προς τον διευθυντή της Compagnie financière de Suez, Αθήνα, 14.11.1958.

³⁷ Angelos Dalachanis, «Internationalism vs. nationalism? The Suez Canal Company strike of 1919 and the formation of the International Workers’ Union of the Isthmus of Suez», στο: Andreas Lyberatos (επιμ.), *Social Transformation and Mass Mobilisation in the Balkan and Eastern Mediterranean Cities, 1900-1923*, Crete University Press, Ηράκλειο 2013, σ. 343-355, ιδίως 355.

³⁸ C. Piquet, *La Compagnie du canal de Suez*, ό.π., σ. 276.

Η απάντηση στον Αυγερινό, έναν σχετικά χαμηλόβαθμο υπάλληλο της ΕΔΣ από τη διεύθυνση προσωπικού, ήταν άμεση αλλά αρνητική ως προς το αίτημα για εύρεση εργασίας στη Γαλλία.³⁹ Ο υποδιευθυντής προσωπικού της Compagnie financière de Suez P. Vallet εξηγούσε ότι δεν μπορούσαν να προσλάβουν τον Αυγερινό στη Γαλλία σε έργα που απλώς χρηματοδοτούσε η εταιρεία του. Αν και αρνητική όμως, δεν ήταν αποθαρρυντική. Το γεγονός και μόνο ότι είχε αφιερώσει χρόνο να του απαντήσει συγκίνησε τόσο τον Αυγερινό, που σε επόμενη επιστολή ένωσε ότι έπρεπε να επανέλθει στο θέμα του Σεπτεμβρίου 1956 από την αρχή της επιστολής του: «Συγκινήθηκα πολύ για το ενδιαφέρον που επιδείξατε τόσα χρόνια αφότου αναγκάστηκα παρά τη θέλησή μου να εγκαταλείψω την εταιρεία».⁴⁰ Η αίσθηση που αποκομίζει κανείς διαβάζοντας την επιστολή είναι πως ένωσε ότι η εταιρεία τον συγχώρεσε για τη συμπεριφορά του ενώ όντως δεν βλέπει κανείς πικρία ή διάθεση αντεκδίκησης από την πλευρά της εταιρείας. Σε επόμενη επιστολή του μάλιστα, ο Vallet συμβουλεύει τον Αυγερινό να αποφύγει τη μετανάστευση επειδή δεν ήταν η καλύτερη περίπτωση για εργασία στη Γαλλία, λόγω της πετρελαϊκής κρίσης. Είχαν περάσει βέβαια και αρκετά χρόνια από το 1956. Η ΕΔΣ αποζημιώθηκε παραπάνω από ικανοποιητικά από το αιγυπτιακό κράτος για την εθνικοποίηση και είχε συνεχίσει αποδοτικά με άλλο σχήμα τις δραστηριότητές της.

Στην περίπτωση Κοτζά ο διευθυντής προσωπικού δεν ήταν το ίδιο προσηνής και υποστηρικτικός. Είχαν τότε περάσει μόλις τρία χρόνια από την κρίση του Σουέζ. Αναρωτιέται μάλιστα ο παραλήπτης της επιστολής της Μαρίας Κοτζά σε ενδοεπικοινωνία με άλλον υπάλληλο σημειώνοντας με μολύβι πάνω στην επιστολή της Κοτζά: «αν καταλαβαίνω καλά αυτός παρέμεινε στην Αίγυπτο το 1956;».⁴¹ Και δεν έχουμε απόδειξη ότι κά-

³⁹ ΑΕΔΣ/2000-038-0164, Dossiers des agents restés au service de l'Égypte après 1956, Théodore Avierinos. P. Vallet προς Théodore Avierinos, Παρίσι, 12.9.1974.

⁴⁰ ΑΕΔΣ/2000-038-0164, Dossiers des agents restés au service de l'Égypte après 1956, Théodore Avierinos. Théodore Avierinos προς P. Vallet, Λουτράκι, 25.9.1974.

⁴¹ ΑΕΔΣ/2000-038-0167, Dossiers des agents restés au service de l'Égypte après 1956, Cotzas Michel. Marie Cotzas προς τον διευθυντή της Compagnie financière de Suez, Αθήνα, 23.4.1959.

ποιος απάντησε στην Κοτζιά. Η χρονική απόσταση που είχε πάρει ο Αυγερινός πριν γράψει την επιστολή δείχνει το μέγεθος της ρήξης του 1956 ανάμεσα στη «μητέρα» εταιρεία και τους εργαζόμενους «παιδιά» της, και ο τρόπος που γράφει στη συνέχεια δείχνει μια οικειότητα σχεδόν απελευθερωτική, σαν να του έχει φύγει ένα βάρος. Η αλληλογραφία του Αυγερινού, που δεν έφυγε τελικά από την Ελλάδα, με την εταιρεία συνεχίστηκε με διάφορες αφορμές έως το 1982. Κυρίως έγραφε επειδή ζητούσε διάφορα πιστοποιητικά απαραίτητα για τη συνταξιοδότησή του, κάτι που συνέβαινε και με άλλους πρώην εργαζομένους της ΕΔΣ. Ο Αυγερινός έστειλε μάλιστα και μια πασχάλινη ευχετήρια κάρτα όταν έλαβε από τη νέα εταιρεία τα πιστοποιητικά που του χρειάζονταν. Ως προς την Compagnie financière de Suez που είχε στο μεταξύ μετεξελιχθεί σε τράπεζα, εθνικοποιήθηκε και αυτή με τη σειρά της το 1982 στη Γαλλία από τη σοσιαλιστική κυβέρνηση Μιτεράν.

Συμπέρασμα

Ο μεγάλος αριθμός των Ελλήνων εργαζομένων, σε συνδυασμό με τις θέσεις που κατείχαν στην εταιρεία, την πολυγλωσσία τους και το γεγονός ότι δεν ανήκαν σε κάποια αποικιακή δύναμη, τους επέτρεψε να είναι σε σχετικά στενή επαφή με τον αιγυπτιακό πληθυσμό και να παίζουν ένα ρόλο ενδιάμεσου ανάμεσα στην ιεραρχία και τους Αιγύπτιους κυρίως εργάτες. Η θέση αυτή ανάμεσα σε Γάλλους και Αιγυπτίους, ~~ή ανάμεσα στη Γαλλία και την Αίγυπτο~~, καθώς και η ανομοιογένεια του ελληνικού προσωπικού ως προς τον ρόλο και τις δεξιότητές του, μας καλούν να δούμε την ελληνική ~~παροικία~~ της διώρυγας στην πολυπλοκότητά της και όχι ως μια συμπαγή ομοιογενή ομάδα. Πράγματι, αν και οι Έλληνες εργάτες έπαιξαν με τους Αιγύπτιους συναδέλφους τους πρωταγωνιστικό ρόλο εντός του εργατικού κινήματος στα τέλη του 19ου και έως τη δεκαετία του 1920, ή ορισμένοι συμμετείχαν στο αιγυπτιακό εθνικό κίνημα τη μεταπολεμική περίοδο, για πολλούς από αυτούς, το σημείο αναφοράς ή η πραγματική «δεύτερη πατρίδα» δεν ήταν η Αίγυπτος, αλλά η Γαλλία. Αυτή ήταν η χώρα των διακοπών τους, ο προορισμός για τα παιδιά

που έκαναν πανεπιστημιακές σπουδές, σε ορισμένες περιπτώσεις η χώρα υποδοχής μετά την εθνικοποίηση της ΕΔΣ, καθώς και ένας νέος προορισμός μετά από κάποια χρόνια στην Ελλάδα, όπως το επιθυμούσε ο Αυγερινός με ~~το γράμμα~~ του Σεπτέμβρη του 1974.

Τα παραδείγματα του Αυγερινού, της Κοτζά και άλλων εργαζομένων δείχνουν ότι η ανασύσταση της προσωπικής και επαγγελματικής διαδρομής των εργαζομένων μέσω των αρχείων του προσωπικού επιτρέπει να ξεδιπλώσουμε νήματα προσωπικών και οικογενειακών βιωμάτων παράλληλα με την ιστορία της ΕΔΣ. Αντλώντας έμπνευση από τη μικροϊστορία, μια τέτοια προσέγγιση αναδεικνύει με ποιο τρόπο συνηθισμένοι άνθρωποι ζουν ασυνήθιστες καταστάσεις όπως ~~ήταν~~ η κρίση του Σουέζ. Δείχνει ακόμα ότι σε καταστάσεις κρίσης η προσωπική επιλογή καθορίζεται από παράγοντες που δεν αφορούν —ή δεν αφορούν μόνο— ζητήματα υψηλής πολιτικής. Οι αποφάσεις των εργαζομένων δεν σχετίζονταν πάντα με την παροικιακή ή την εθνική ατζέντα ακόμα κι αν μέσα από διπλωματικά αρχεία συχνά μοιάζει να συμβαίνει αυτό. Στις περιπτώσεις που εξέτασα, οι εργαζόμενοι της εταιρείας δεν ταυτίζονται με τη νασειρική Αίγυπτο ή με τη Γαλλία. Είναι δύσκολο να υποστηρίξει κάποιος ότι ταυτίζονται πλήρως με την Ελλάδα. Αν και οι χώρες καταγωγής και υπηκοότητας επηρεάζουν τις αποφάσεις τους, φαίνεται ότι σε μια κλειστή σχετικά κοινωνία όπως αυτή του Σουέζ οικογενειακοί και πρακτικοί λόγοι ~~είναι αυτοί που~~ υπερτερούν. Η απόφαση των Ελλήνων να μείνουν στην Αίγυπτο μπορεί ωστόσο να ιδωθεί και από άλλες διαφορετικές οπτικές γωνίες. Ο ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός Ελλήνων εργαζομένων δημιουργεί κοινωνικές συνθήκες τέτοιες που εννοούν την παραμονή είτε διότι υπάρχει μια σχεδόν αυτάρκης κοινότητα είτε διότι ο κοινωνικός έλεγχος είναι τόσο έντονος που εμποδίζει αυτόν που σκέφτεται να φύγει να πάρει την απόφαση να το κάνει, όπως συνέβη στην περίπτωση του Κοτζά. Επίσης από ένα διαφορετικό πρίσμα θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε την παραμονή των Ελλήνων ως επιτυχία της πολιτικής της ΕΔΣ να μειώσει την κινητικότητα των υπαλλήλων της και να τους εμψύχησει το αίσθημα μόνιμης παραμονής στην Αίγυπτο. Σε κάθε περίπτωση, πολλαπλά παραδείγματα από άτομα διαφόρων εθνικοτήτων που αναδεικνύονται

μέσα από τα αρχεία μάς επιτρέπουν να κάνουμε μια σύνθεση των διαδρομών των εργαζομένων, που αποτελούν το ανθρώπινο πρόσωπο αυτής της «οικουμενικής» επιχείρησης.